

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 3 (102)

Астана
2023

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

СЫДЫҚОВ Айбек Жексеналыұлы	– PhD докторы (алқа төрағасы) (Қазақстан)
ИБРАЕВА Ақмарал Ғосманқызы	– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы	– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
АЙМҰХАМБЕТ Жанат Әскербекқызы	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
ЖАБАҒИН Мақсат	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
БИҒОЖИН Ұлан Зейноллаұлы	– PhD докторы (Қазақстан)
САБИТОВ Жаксылық	– PhD докторы (Қазақстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD докторы (Қазақстан)
ҚАРА Әбдуақап	– доктор, профессор (Түркия)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (АҚШ)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)
РАДИВОЖЕВИЧ Мильяна	– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

Aibek Sydykov	– Doctor PhD (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– Deputy chairman of the editorial board, Doctor of historical sciences, professor, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Zhanat Aimukhambet	– Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
Ulan Umitkaliev	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Victor Merts	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Maxat Zhabagin	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Ulan Bigozhin	– PhD (Kazakhstan)
Zhaxylyk Sabitov	– PhD (Kazakhstan)
Paula Dupuy	– PhD (Kazakhstan)
Kara Abdulvahap	– Doctor, professor (Turkey)
Uli Shamiloglu	– PhD, professor (USA)
Gulnara Aitpaeva	– Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
Radivojevic Miljana	– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СЫДЫКОВ Айбек Жексеналыевич	– PhD доктор (председатель коллегии) (Казахстан)
ИБРАЕВА Акмарал Госмановна	– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы	– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
АЙМҰХАМБЕТ Жанат Әскербекқызы	– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)
ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
ЖАБАҒИН Мақсат	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
БИҒОЖИН Ұлан Зейноллаұлы	– PhD доктор (Казахстан)
САБИТОВ Жаксылык	– PhD доктор (Казахстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD доктор (Казахстан)
ҚАРА Әбдуақап	- Доктор, профессор (Турция)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (США)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	- доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)
Радивожевич Мильяна	- PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Этнология / Ethnology / Этнология

Тоқтабай А.У. Қазақстан территориясындағы суландыру жүйелерінің пайда болуы және дамуы

Toktabay A.U. Emergence and development of systems of irrigation in the territory of Kazakhstan

Тоқтабай А.У. Возникновение и развитие систем орошения на территории Казахстана.....7

Елкей Н.Н. Ұлттық құндылықтарымызды сақтау - ұлттық бірегейліктің негізі

Yelkey N.N. Preservation of national values is the basis of national identity

Елкей Н.Н. Сохранение национальных ценностей - основа национальной идентичности.....19

Музейтану / Museology / Музееведение

Ибраева А.Г. Музей ісінің теориялық-әдіснамалық мәселелері

Ibrayeva A.G. Theoretical and methodological issues of the museum affairs

Ибраева А.Г. Теоретико-методологические проблемы музейного дела.....33

Археология / Archaeology / Археология

Ребекка С. Робертс. Археологиядағы микроорта қалдықтары: фитолиттер мен фекалді сферолиттер және оларды Қазақстанның археологиялық қабаттарындағы адам мен қоршаған ортаның әрекеттесуін зерттеуге қолдану

Rebecca C. Roberts. Micro-environmental remains in archaeology: phytoliths and faecal spherulites and their application for the study of human-environment interactions in archaeological sediments in Kazakhstan

Ребекка С. Робертс. Остатки микросреды в археологии: фитолиты и фекальные сферолиты и их применение для изучения взаимодействия человека и окружающей среды в археологических отложениях Казахстана.....48

Дәрменов Р.Т. Оңтүстік Қазақстан тұрғын үйлеріндегі халық сәулет өнерінің құрылыс материалдары мен конструктивтік әдістері

Darmenov R.T. Construction materials and constructive methods of folk architecture in the dwellings of South Kazakhstan

Дәрменов Р.Т. Строительные материалы и конструктивные приемы народной архитектуры в жилищах Южного Казахстана.....68

Қасенәлі А., Есен С., Мұсырманқұл П., Қызырхан М., Сералиев А. Ұялы қорымында 2023 жылы жасалған зерттеу жұмыстарының алғашқы нәтижелері

Kassenali A., Yessen S., Musyrmsnkul P., Kyzyrhan M., Seraliev A. The first results of research on the Uyaly necropolis in 2023

Касенали А., Есен С., Мусырманкул П., Кызырхан М., Сералиев А. Первые результаты исследований 2023 года на некрополе Уялы.....80

Трещёва С.П. Орталық Қазақстандағы металл өндірісінің тарихы

Trescheva S.P. The origins of big metal in Central Kazakhstan

Трещёва С.П. Истоки большого металла Центрального Казахстана.....92

Филология / Philology / Филология

Шауенова Г.Ә. Абай шәкірттерінің публицистикалық шығармашылығының жанрлық сипаты мен ерекшеліктері

Shaunova G.A. The genre nature and features of the publicistic work of Abay's disciples

Шауенова Г.А. Жанровые черты особенности публицистической деятельности учеников Абая.....106

Бектұрсын А.С. Халық ертегілеріндегі есімдерге филологиялық және этнографиялық талдау

Bektursyn A.S. Philological and ethnographic analysis of names in folk tales

Бектұрсын А.С. Филологический и этнографический анализ имен в народных сказках.....116

Біздің музей / History of our museum / История нашего музея

Ибраева Г.Б. С. Сейфуллин музейі: өткені мен бүгіні

Ibraeva G.B. S. Seifullin museum: past and present

Ибраева Г.Б. Музей С. Сейфуллина: прошлое и настоящее.....129

Рецензия / Review / Рецензия

Жайлыбай Д.Ж., Әшім Б.Ә. Далаева Т.Т., Султанғалиева Г.С. Визуальная антропология новой социальной истории Казахстана XIX – начала XX вв. (Алматы, ИД «Жібек жолы», 2022. 240 с.) монографиясына БУКРЕВЬЮ.....136

Бектұрсын А.С.¹

¹Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

Астана қ., Қазақстан

¹e-mail: ayzat.bektursyn@bk.ru

ХАЛЫҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ЕСІМДЕРГЕ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада ертегідегі есімдердің қойылу ерекшеліктеріне тоқталып, орыс және қазақ ертегілеріне салыстырмалы түрде талдау жасалынған. Антропонимдерге семантикалық тұрғыдан: хайуанаттарға байланысты, түр-түсіне байланысты, төрт түлік малға байланысты, кейіпкердің өмірге келуіне байланысты, болмысына, табиғатына байланысты қойылған есімдер деп бірнеше топқа бөліп қарастырылды. Халық ертегілеріндегі Мыстан мен Баба-Яга секілді мифонимдердің ұқсастығы мен айырым белгілері сөз болады. Түр-түсіне байланысты қойылған есімдерде «Алып Ерсары» ертегісіндегі Ерсары есімінің қайдан шыққаны жөнінде ғалымдардың әрқилы пікірлерін мысалға ала отырып, Ерсары екі компоненттен құралған біріккен тұлғалы антропоним екендігі және мұндағы сары сөзі антропонимдегі қолдану аясына қарай – тіс қаққан, әккі болған, шыныққан деген мағынада қолданылғандығы, екінші бір сары ұғымының анықтамасы – кең дүние, ұшы-қиыры жоқ жалпақ дала және осы екінші ұғым Ерсары бейнесіне жақын екендігіне көзіміз жетті. Сондай-ақ, қазақ ертегілеріндегі кейбір есімдердің құрамы тарқатылып, негізгі мысалдар арқылы дәлелденді. Ертегі кейіпкерлерінің тұрақтары мен сыртқы бейнелерінде кездесетін ерекшеліктер жайлы зерттеу жүргізген Қазақстандық және Ресейлік лингвист, филолог ғалымдардың ғылыми зерттеулері басшылыққа алынды.

Кілт сөздер: фольклор, халық ертегілері, есімдер, дәстүр, антропоним, лингвистика, семантика, этимология.

Кіріспе

Ертегілер – фольклор деректерінің бір жанры. Ертегілердегі есімдердің мағынасына зерделі көзбен қараған адам ең алдымен өз халқының бастан кешірген өмірін, салт-сана, қалыптасқан дәстүр,

дүниетанымын елестете алады. Сондықтан да ертегілер белгілі бір кезеңдегі қоғам мен әлеуметтің тұрмыс-тіршілігі, этнографиясы, шаруашылығы, мұрат-мақсаттарынан хабар бере алатын құнды дерек бола алады деп санаймыз.

Сонымен қатар, ертегілер түрлі тақырыптарға топтастырылып, олардың қоғамдық өмірдегі түрлі оқиғалар мен құбылыстарды, адамдардың адамгершілік, тәлім-тәрбие, мінез-құлықтары жайлы сыр шертеді.

Қазақ антропонимдерін молайтуда қазақ фольклорының, оның ішінде ертегілердің орны ерекше. Есім тектен-текке қойылмайды. Әр ата-ана есімді қойған кезде әр түрлі ескеретін ұстанымдары болады. Кейбір ертегілердегі есімдер жоғары образдылығымен жалпы ұлттық символдарға немесе эпонимдерге айналады. Айталық, табиғат құбылыстары, әр түрлі табиғи жағдайларға байланысты да ертегілердегі есімдерді кездестіруге болады. Мысалы, «Таусоғар», «Көлтауысар», «Желаяқ», тау көтерген «Толағай», «Тыңшы», «Шибұт» және басқа да көмекке келе қоятын алыптар.

Әр қойылатын есім белгілі бір тарихи жағдайға, ерекше атап өтерлік оқиғаларға қатысты болуы да ықтимал. Ертегілердегі есімдер – тыңдарман мен оқырманның жадында ұзақ уақыт сақталады. Әр ертегінің есімінде бейне, тағдыр, мінез тұрады. Үлкендердің өзі бала кезінде оқыған ертегілерін егде жасқа келгенше ұмытпайды, бұл ертегінің ерекше вербальды ықпалынан болуы деп ойлаймыз.

Аталған мақалада ертегілердегі антропонимдерді таным тұрғысынан қарастырып, қазақ және орыс ертегілеріндегі есімдердің лингвистикалық тұрғыда ерекшеліктеріне мән беріледі, сонымен қатар мынадай мақсаттар қойылады:

а) ертегідегі аттардың түпнұсқа атауларын, терминдерін анықтау, аудару т.б.

ә) ертегідегі аттарды сипатына,

мағынасына қарай жіктеу;

б) ертегідегі аттардың халық шаруашылығы, тұрмыс-тіршілігі, наным-сенімі, тілдік, мифологиялық т.б. қатыстылығын талдау.

Қазақ ертегілерінің ел арасынан жинақталып, хатқа түсуі, баспа жүзіне шығуы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады десек, ертегілердің зерттелуі М. Әуезов, Е. Исмайылов, С. Қасқабасов сынды ғалымдардан бастау алады. Ғылыми мақалада өткен ғасырдың 70-жылдардан бастап, өзінің ауқымдылығымен, тілдік деректердің ғылыми талдауының тереңдігімен сипатталатын түркітанудағы этимология саласының көрнекті ғалымдарының еңбектерінен мысалдар келтіріледі. Мәселен, «Алып Ерсары» ертегісіндегі Ерсары антропонимі жайлы этнолог-ғалым А. Құралұлы: «Ерсары екі компоненттен құралған біріккен тұлғалы антропоним. Мұндағы сары сөзі антропонимдегі қолдану аясына қарай – тіс қаққан, әккі болған, шыныққан деген мағынада қолданылып тұр. Екінші бір сары ұғымының анықтамасы – кең дүние, ұшы-қиыры жоқ жалпақ дала», - дейді (Құралұлы, 2006: 83). Профессор Р. Сыздықова жоғарыдағы ғалымның пікірін нақтылай келіп, сары сөзін үш түрлі мәнде қарастырады: алғашқысы - парсыша сара сөзі қоспасыз, таза деген ұғымда, екінші – парсыша сар «уайым, қайғы», үшіншісі – «кең», «байтақ» және «айқын, анық көрінген» деген мағынаны білдіреді. (Сыздықова, 2014: 147). Зерттеушілердің пікірі бойынша сары сөзінің ертегідегі қолданысы үлкен, алып деген мағынада екендігіне көзіміз жетеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу фольклорлық дерек-көздерді кешенді талдауға негізделген.

Фольклорлық деректер ретінде «Жақанша», «Ер Төстік», «Жарты Төстік», «Нанбатыр», «Көрұғлы», «Әділхан», «Алтын сақа», «Обыр қыз», «Аюдәу», «Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыалпаң», «Алып Ерсары» сияқты ертегілердің материалдары пайдаланылды. Сонымен қатар, С. Қасқабасовтың «Елзерде», С. Қондыбайдың «Арғықазақ мифологиясы», Л.Н. Виноградованың «Народная демонология и мифоритуальная традиция славян», Б. Сағындықұлының «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері», С. Иманбердиеваның «Тарихи ономастикалық кеңістік», В.Я. Пропптың «Исторические корни волшебной сказки», А. Құралұлының «Адамға байланысты терминдер мен сөз тіркестерінің түсіндірме сөздігі» және т.б. фольклорист, филолог лингвисттердің еңбектерінен деректер тартылды.

Зерттеу салыстырмалы-талдау, саралау, деректерді аудару, талдау, сараптау әдістерімен жазылды. Соның негізінде жалқы есім болып табылатын поэтонимдердің өзара ерекшеліктері жан-жақты қарастырылды. Ат беру мотивациясына мән беріліп, ертегі кейіпкерлеріне есім ертегінің мазмұнына қарай беріліп отыратындына, кездейсоқ аттардың болуы мүмкін еместігіне көзіміз жетті. Француз жазушысы В.Гюгоның «Алдымен атты ойлап табу керек. Ат табылған жерде сюжетті табу қиын емес» (Мәдиева, Иманбердиева. 2005: 195) деген сөзі ойымызға дәлел болмақ.

Талқылау

Ертегілердегі есімдердің қойылуында арнайы бір жүйе жоқ және есім қою дәстүрі бірқалыптылықты ұстамайды. Алайда, кейбір ертегілердегі кейіпкерге

берілген атау айшықты көрініс тапқан. Мәселен «Жақанша» ертегісінде «ат беру» алдын-ала болжанған түс көру арқылы былайша көрініс табады: «Сіздің қатыныңыз жүкті, тоғыз ай, тоғыз күн дегенде бір ұл туады. Ол ұлыңыздың атын Жақанша қойыңыз, – депті. Айтқанындай, тоғыз ай, тоғыз күн дегенде бала тауыпты», (Қазақ ертегілері, 2010: 58) «Ер Төстік» ертегісінде ат қоюға белгілі бір объект себеп болады. Мұндағы кемпірдің төстікке жерік болуы «ат берудің» жарқын үлгісі іспетті: «Бір ұл туады, оның атын төстік жеген соң біткен бала деп «Төстік» қояды». «Жарты Төстік» ертегісінде «кемпір отырса, бір жарты төстік тұр екен, кемпір өзі кеткенде үйде қалған, соны өзі жалғыз жеп кемпірдің жерігі тарады, содан баланың атын «Жарты Төстік» деп қойды». «Нанбатыр» ертегісінде де дәл осы сияқты мысалдар көрініс береді: «...Үйіне келсе, әлгі бала ғып жасап кеткен наны жоқ, оның орнына аппақ сазандай бір ұл екі өкшесімен жертепкілеп жылап отырады, содан баланың атын «Нанбатыр» қояды. (Қазақ ертегілері, 2010: 69) «Көрұғлы» ертегісінде баланың көрде дүниеге келуі себептен хан «баланы ертіп, үйіне барып, баланың атын көрден шыққан «Көрұғлы» деп қояды. «Әділхан» ертегісінде: «Баяғыда Шаһи деген хан өтіпті. Бұл хан ылғи да әділ үкім айтатын болғандықтан, келе-келе халқы оны «Әділхан» деп атап кетті». «Әттеген-ай» ертегісінде есімнің ерекшелігін «Сонау өткен заманда, нелер қилы ғаламда бір тақуа болыпты. Ол балаға зар екен. Орта жастан асқанда, тілеуі орындалып, бір нәресте көріпті. Сонда баласының атын Әттегенай қойыпты» деп келтіріледі. (Қазақ ертегілері, 2010: 74). Бұл мысалдардан көретініміз, әр аттың қойылуы халықтың тұрмыс-

тіршілігінен («Төстік», «Жарты Төстік»), халықтың бақыт пен тыныштықты, әділ қауымды қалайтын арманымен («Әділ хан») тығыз байланысты сияқты.

Халықтың ат қою рәсіміне көрші өркениеттердің мәдени ықпалы да әсер етеді, сонымен қатар сол халықтың діни, мифологиялық түсініктері де себеп болады. Айталық, ономастиканың антропоэзектік бағытта зерттелуіне орай, адам концептісін сөзеткенде ежелгі қытайлық «Инь мен Янь», славяндық «Жер-Ана» мен «Аспан-Өке» ұғымдары сияқты қарама-қайшылықтағы «еркек» және «әйел» концептілері көне түркі мифологиясында да орын алады. Түркілердің түп атасы – «Көк тәңірі», жер ананың құдайы ретінде – «Ұмай ана» саналады. Б. Тілеубердиев «еркек» концептісін мынадай образдар арқылы кең көлемде зерттейді: мерген, аңшы-мерген, батыр, тазша, кіші ұл т.б. Ал «әйел» концептісінің ертегілердегі көрінісі тіл білімінде толыққанды зерттелген жоқ. (Қазақ ертегілері, 2010: 86). Ә.К. Сүлейменова «Жалқы есім қоғамда болып жатқан барлық өзгерістерден көрініс береді, тарихи реалийлерді өзіне жинақтап сақтайды. Жалпы есімдерде жасырын сақталған көптеген фактілер жалқы есімді талдау барысында ашылуы мүмкін» (Сүлейменова, 2013: 76) – деп, жалқы есім туралы теориялық қағиданы алға тартады.

Ат қою рәсіміне адамның физиономиялық, антропологиялық ерекшеліктері де себеп болғанын көптеген халық ертегілеріндегі «жалмауыз кемпір» кейіпкерінен анық көреміз. Мысалы, Жалмауыз кемпір ертегілерде ұсқынсыз, түрінен адам шошырлықтай, ешкімге пайдасы жоқ кейіпкерді сомдайды. Ертегілерде Жалмауыздан басқа да көп кемпірлер

ұшырасады: мыстан кемпір, жәдігөй кемпір, жалғыз көзді кемпір, қу аяқ кемпір, қу бас кемпір, қара бұтты кемпір. Осы уақытқа дейін тіптен ішкі жылымайтын адамға «түрін-ай жалмауызға ұқсаған» деп кемсіту кезігіп қалады. Озбыр, қанағаты, тойымы жоқ Жалмауыз кемпір ертегілердегі жағымсыз кейіпкер ретінде үнемі жаман, зиянды істердің басы-қасында жүреді. Жалмауыз аты кездесе қалса, жағымсыз кейіпкер есіне түспейтін адамдар кемде-кем.

Енді осы «жалмауыз» атының семантикасы мен этимологиясына тоқталып өтсек. Қазақ халық ертегілерінде ең көп ұшырасатын «жалмауыз» онимі жайлы С. Қасқабасов: «Жалмауыз кемпір – тарихи болған матриархалдық ру басы, шаман-әйелдің, патриархалдық қауымның алғашқы кезіндегі мифологиялық сана мен мифологиялық ойлаудың ерекшелігімен өзгерілген, тұрпайыланған бейнесі», – деп тұжырымдайды (Қасқабасов, 2008: 10). Яғни алғашында «ақылшы», «шешен», «балгер», «емші» қызметін атқарған шаман-әйелдер кейіннен патриархалдық қоғамның орнауына қарай жағымсыз бейне ретінде, мәселен, адам етін жеуші қатыгез кейіпте көрініс тапқан. Т.Қ. Сабированың айтуы бойынша «жалмауыз» сөзі көне түркінің «Жал» (йәл) және «мауыз» (моос) сөздерінің бірігуінен пайда болған. Көне түркі тіліндегі «й» және «ж» дыбыстарының алмасу заңдылығы мәлім. М. Қашқаридің «йәл» сөзіне берген үш түрлі мағынасы бар: «Йәл I – жел; Йәл II – Жын-шайтан; Йәл III – желу» (Сабирова, 2010: 115). Аталған ұғымдардың ішінен ғалым «йәл» сөзін «шайтан» деп түсіндіреді. Ал «мауыз» сөзі «мауыздай» сын есімінде сақталып «өте ірі, алпамсадай» дегенді білдіреді.

Ә. Нұрмағамбетұлы тува тіліндегі «моос» тұлғалы сөз «ертегілерде кездесетін керемет қорқынышты мақұлық» деген пікір айтқан (Нұрмағамбетұлы, 1998: 124). Жоғарыда келтірілген ғалымдардың деректемелері арқылы жалмауыз онимінің «жалмау», «жеу», «айналасын тип-типыл ету» мағынасының негізінде жасалған жағымсыз матроним екенін аңғарамыз. Яғни, жоғарыдағы тұжырымдар мен пайымдар, ертегі есімдері арқылы байырғы қауымдағы әлеуметтік ерекшеліктерді көрсетеді.

Жалмауыз кемпірдің тылсым қабілеті қазақ ертегілерінде «тісін балта қылып тоғайдан өтуі» арқылы берілген. Кей ертегілерде жалмауыздың аңғалдығы көрініс табады. Мәселен, өзі қуып келе жатқан қыздардан көлден қалай өтуді сұрап, соңында мойнына тас байлап суға батып өлуі. «Алтын сақа» ертегісінде де жалмауызды түлкінің: «Шеше, шаршаған екенсің, мен қаза тұрайын», – деген сөзіне нанып аузындағы тісінен жасаған кетпенінен айырылып қалады. (Қазақ ертегілері, 2010: 75) Жалмауыздың бейнесі «Қарамерген» ертегісінде: «Қараса, түсі сары, көзі ала және екі көзін мергеннен айырмайды», – делінеді. «Мерген мен баласы» ертегісінде «мерген келіп қараса, тырнағына жез киіп алған екен. «Ой, бір жалмауыз екен!» – дейді. (Қазақ ертегілері, 2010: 77) «Обыр қыз» ертегісінде жалмауызды «маңдайында жалғыз көзі бар қыз» деп суреттейді.

Салыстырмалы түрде орыс халқының ертегілеріндегі «Баба-Яга» мен «Жалмауыз кемпірдің» арасындағы байланыстар мен айырым белгілерге де тоқталып өтуге болады. Мысалы, Яга – яга-баба, еги-баба, ягая, ягишна, ягабова, егибоба; укр. Баба-язя, язя, язі-баба, гадра; польск. jędza, babojędza; чеш. Jezinka, ježibaba «ведьма», «лесная баба»; в.-серб. Баба јега; словен. Jaga baba, ježi baba) –

славян мифологиясы мен қиял-ғажайып ертегілерінде кездесетін тылсым күшке ие орман қожайыны, өлілер әлемінің патшасы деп түсіндіріледі (Краткий этимологический словарь, 1966: 133). Баба-яга көбіне орманмен байланыста шектеулі аумақта өмір сүреді. Жемтігін қозғалмалы жаны бар үйіне алып бару – Ягаға тән амал. Көріп отырғанымыздай, сипаттамасы жағынан түркі халықтары ертегілеріндегі «жалмауыз кемпір» кейіпкеріне сәйкес келеді.

Халық ертегілері кейіпкерлерінің тұрағы да қазақ этнографиясына қатысты мәселе болып табылады. Айталық, «Жалмауызды алдаған қыздар» ертегісінде жалмауыздың панасын «жолым үй» дейді. Жолым үй – киіз үйдің бір түрі. Ұзақ сапар немесе жорық кезінде тігіледі. Жолым үй тез тігуге қолайлы, киіз үйден жеңіл, кішірек келеді. Онда уық пен шаңырақ қана болады. Шаңыраққа уық шаншып, үстіне туырлық жабады. «Жолым үй – керегесі жоқ қос». Жолым үй үш қанаттан аспайды, оның керегесі сирек орнатылады, түзу уықтары шаңыраққа шаншылмай, басы түйістіріліп байланады да, үстіне туырлық жабылады (Қазақ ертегілері, 2010: 51).

«Кемпір» тіркесінің этимологиясы жайында С. Иманбердиева көне түркі тілінде «кем» сөзі «ауру, сырқау, кесел» мағынасында қолданылған. «Пір» (пир) сөзі парсы тілінде «кәрі» ұғымын білдіреді. Демек, қазіргі қазақ тілінде «кемпір» сөзінің «қартайған әйел» мағынасында қолданылып жүргені орынды екенін білеміз. Мыстан ониміне телінуі жасының үлкен екенін аңғарту үшін жасалған әрекет секілді (Иманбердиева, 2010: 27).

«Жезтырнақ» антропонимиялық концептісі «жез» және «тырнақ» трисиллабының бірігуінен жасалған.

Мұндағы жез сөзінің мағынасы жайында зерттеуші С. Қондыбай : «Қазақ тілінде «жез» (басқа түркі тілдерінде – «йез», «йес») түрінде қолданылатын осы атау грек тілінде – Es, латын тілінде – Aes, гот тілінде – Jes, санскрит тілінде – Ayas түрінде қолданылады екен», – дей келе, бұл ежелгі терминнің шығу уақыты «шамамен б.з.д. 3 мыңжылдықты қамтиды», – дейді (Қондыбай, 2004: 425). Ғалым: «Жезтырнақ», «жезтұмсық», «жезтұяқ» сияқты белгілер ежелгі мифтік бейнелерден қалған рудименттер болса, онда сол ежелгі ұрғашы кейіпті бейнелердің металл табиғаты болып түсінілгенін жорамалдауға болады», – дейді (Қондыбай, 2004: 402).

Мұндағы ғалымның айтпағы, металл өнімдерінің жер қойнауынан алынуы оқшау бір мифтік кеңістікті тудырып, соның нәтижесінде мифтік тұлғалану әйел бейнесінде беріледі. «Жезтырнақ» ертегісінде: «кіндігі кәдімгідей, осы екі-үш қарыс болат болады екен, тырнағының бәрі болат болады екен. Үстіне салған өңкей сәлкебай алтын менен күміс шашбауы», – дейді. Тағы бір ерекшелігі жезтырнақтың туыстарының болуы: «Бұл жезтырнақтың осында әкесі де бар». Оны ертегіде «ақ нар мінген, маңдайында бір көзі бар адам» деп суреттейді. Алып бейнесін: «дәу «Уһ!» – деп дем алғанда соның демімен Шора батыр екі жолдасымен сыртқа шығып кетеді». Жалғыз көзді дәу образы «Ақжан батыр» ертегісінде үш ағайынды адам жегіш кейпінде көрініс табады. Дәу бірінде саржамен, енді бірінде сүмен темірмен жалғыз көзінен жараланады. Сонымен бірге жезтырнақты жұпыны емес, керісінше, «алтын мен күміс шашбаулы» кейіпте суреттейді. Мифтік тұлғалану «мыстан» оніміне де қатысты. Мыстан – жасы келген, айласы, арамзалығы

мол (кемпір). Л.Н. Виноградова «Народная демонология и мифоритуальная традиция славян» еңбегінде «ведьма» терминін «ведьма (відьма, вэдзьма, ведьмарка) знахорка, кольдуня, чародейка, валшэбница, варожка, шэптуха ұғымдарымен қатар қолданатынын айтады» (Виноградова, 2000: 163).

Нәтижелер

Мыстанның сыртқы бейнесін филология ғылымының докторы Л.Н. Виноградова: «Преимущественно антропоморфная ипостась, слабо выраженные представления о внешнем облике: чаще всего упоминаются распущенные волосы, седые космы, неопрятность, старость; изредка отмечается особенность взгляда, признаком, отличающим ведьму, считаются усы у женщины, сросшиеся брови, два ряда зубов; признается наличие незаметного хвостика, часто внимание фиксируется на белой одежде или наготе» (Виноградова, 2000: 181) деп түсіндіреді.

Бұл тұжырымдардан байқайтынымыз, мыстанның сырт келбетіндегі жағымсыз образдардың тым көп болуы. Әдетте, оқырманға әсерлі болуы үшін баяндаушы қиялының кеңдігіне орай теңеулерді тым күшті қолданып, осындай образдарды тудырады, яғни фольклор туындыларына тән гиперболизация, мультипликация әдістерін көреміз. Осы әдістердің кең қолданылуы, туындылардағы өткір кейіпкерлердің пайда болуына жағдай жасайды.

Орыс халық ертегілерінде Баба-Ягаға ұқсас образда кездесетін ведьма онімі бар. Бұл дисиллабты концепті көне славяндық сөз болып, тіпті олардың тіршіліктегі алатын орнын

көрсететіндей. «Арысь-поле», «Рассказы о ведьмах», «Лесная ведьма», «Девушка и ведьма» т.б. ертегілерде кездесетін «ведьма» концептісінің этимологиясын: «Ведьма (от др. славянского «ведать» – знать) – женщина, практикующая магию, ведовство. Славянское слово «ведьма, ведун, ведунья» имеет древнерусский корень «вѣдь», имеющий значения: «ведать» («знать»). Но истинное значение слова Ведьма было извращено. И сейчас в современном русском языке слово ведьма уже имеет ругательное и завистливое значение», – деп түсіндіреді (Иванов, 1995: 53). Ведьманың Баба-Ягадан айырмашылығы олардың сыртқы тұлғасының адамға ұқсас (көзі ғана ерекшеленеді) және адамдармен бірге өмір сүретіні болса керек. А.Н. Афанасьеваның «Русские заветные сказки» еңбегінде «ведьманың» орыс халық ертегілеріндегі образын айшықты танытады: «Ядро концепта ведьма составляют признаки злая, страшная, хитрая, старая, коварная, летает на метле. В текстах русских народных сказок этот сказочный персонаж представлен такими определениями, как страшная, злая, старая/старуха. Она ест людей и точит для этого зубы: съест и отца и мать; ушла зубы точить; велела его сжарить. Ведьма похищает детей (например, в сказке «Терешечко»), хочет съесть родного брата (в сказке «Ведьма и Солнцевасестра»), пытается при помощи колдовства умертвить царевну, которая прекраснее ее (как в сказке «Волшебное зеркальце») или дает зелье мачехе, которая хочет извести ненавистного пасынка (как в сказке «Незнайко»). Как видно из приведенных примеров, образ ведьмы в сказках представлен очень кратко и схематично; признаки данного персонажа не отличаются многообразием» (Афанасьева, 2009,

46). Бұл мысалдардан байқайтынымыз, ертегілердегі кейіпкерлердің жергілікті архаикалық наным-сенім түсініктері бойынша ізгілік пен жамандықтың айырмашылығын қауым мүшелеріне көрсетіп, моральдық ориентир ретінде нақтылайды.

Ведьманың жағымды кейіпкер екендігінен хабар беретін деректер де аз емес. Көпшілігі ведьманың ерекшелігі оның өзгелерге бергісіз магиялық қасиетінде деп есептейді. В.И. Дальдің «О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа» еңбегінде осы пікірге қарсы мынадай субъективті пікір білдіреді: «Ведьма всегда злодейка и добра никогда и никому не делает. Она в связи с нечистой силой, для чего варит травы и снадобья в горшке, держит черную кошку и черного петуха...» (Даль В., 2010: 364). Бұдан Ведьманың өз ритуалдық әлемінің қожасы екендігін аңғарамыз.

Енді халық ертегілеріндегі есімдердің әр-алуан аталуларын тізіп шығып, олардың кейбірінің семантикалық, этимологиялық мәндерін қарасақ. Тіліміздегі жалқы есімдерге қойылатын атаулардың бір бөлігі астронимдер және ғарыштық кеңістік пен шоқжұлдыздар атаулары – космонимдер. Олардың қатарына: Ай, Күн, Үркер, Шолпан, Өмірзая, Босаға, Жетіген, Оқ, Түтін, Көгалдай, Қыз, Жігіт, Қырлыжігіт, Мешін, Зуһра т.б. атаулары кіреді.

Этнограф-ғалым С. Қондыбай Ай кейіпін былайша топшылайды: «Ай – адам (кемпір, қыз т.б.) кейпінде, бұл кейінгі, мифтік тұрпайылану немесе мифсіздену заманында болған жайт». Ай космонимінің адам атына телінуі ерте кездерден орын алған. Аңыздардан білетініміздей, «Оғыз қағанның екінші ұлының есімі» Ай қаған аталатыны белгілі. Ертегілерде де жиі кездесетін

Айсұлу, Айман, Айша, Айғанша т.б. мифонимдерде де аспан денесіне теңеудің қарапайым түрі қолданылған» (Қондыбай, 2004: 162).

Антропонимдік лексиканың ерекшелігі – тарихилығында. Көне замандардан келе жатқан этноантропонимдердің этимонын оқшау кеңістіктен гөрі әлдеқайда тиімдірек. Қазақ есімдері жайлы Т.Қ. Сабирова «Қазақ және ағылшын тілдеріндегі кісі есімдерінің ұлттық ерекшеліктері мен ұқсастықтары» (Сабирова, 2010:117) еңбегінде қазақ халқының бала есімін қоюдағы мақсатын семасиологиялық тұрғыдан бірнеше топқа бөліп қарастырады:

а) дене, бітім ерекшеліктеріне қарай: Қаракөз, Шалабай, Аққыз, т.б. есімдер қойылса;

ә) жаңа туылған сәбидің денесінде түрлі мең, нышандардың кездесуіне байланысты: Аққал, Қалдыгүл, Меңдігүл, Қалдықыз, Меңдікыз, Меңтай, Анар, Нышанкүл т.б., ал ұл балаларға Қалдыбек, Қалдар, Қалдан, Нарқал, Қалыбек секілді есімдер қойылады;

б) адамның қасиеттерін, әкесімен, жанұясымен, руымен байланысын, ұлты жайында, шыққан тегі, немен айналысатыны, туылған мезгіліне, ата-анасының әлеуметтік-демографиялық жайы, тұрғылықты жері және т.б. толық ақпараттарды есімдерден білуге болады. Қазақ тілінде сәбидің туылған мезгіліне қарай: Дүйсенкүл, Дүйсенбай, Сейсенкүл, Сейсенбай, Жұмагүл, Жұмабай, Наурызгүл, Наурызбай, Сайлаукүл, Сайлаубай, Жолшыбай, Мамырбай және т.б., ал туылған жеріне орай: Орал, Алтай; сондай-ақ Жантөре, Еділ, Жиымбет – нақты бір руға жататындығынан хабар берсе, қаршадайынан баланың шетінеп, тұрмауына байланысты Тұрсынкүл,

Өлмес, Қалсын, Тоқтасын, Аманкүл, Есенкүл, Тұрар т.б. есімдер қойылып, олар келесі баланың өмірін аман алып қалу мақсатында қойылған. Ұл баланы аңсаудан Ұлтуған, Үміт, Ұлбала, Ұлбосын, Ұлтуар, Ұлдар, Жаңыл, Тойдық, Дәметкен, Ұлдана, Ұлпан, Ұлжан, Ұлтай, т.б. есімдері қойылса, сұлулық пен нәзіктікті, үйлесімділікті аңсаудан Айсұлу, Күнсұлу, Жансұлу, Жібек, Сымбат, Нәзікен секілді аттар берілген (Қазақ ертегілері, 2010: 66).

Қазақ ертегілеріндегі антропонимдерде патронимдер, матронимдер көптеп ұшырасады. Олардың қолдану аясын айтпас бұрын ертегі кейіпкерлерінің есімдерін семантикалық тұрғыдан қарастырайық.

Ертегідегі хайуанаттарға байланысты қойылған есімдер. Мысалы, «Аюдәу» ертегісіндегі: «Күндерде бір күн қыз аюдан ұл табады. Ұлы күніне бір жасайтын болды, келбетті адам, түрі аю нәсілді болды. Атын Аюдәу қойды» (Қазақ ертегілері, 2010: 85). Мұнда ертегі кейіпкерінің сыртқы келбетіне қатысты қойылып тұрғанын аңғарамыз. «Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыалпаң» ертегісінде: «...Артынан баланың атын «Аюалпаң» қояды. Мұның әкесі аю, соған сәйкес аты Алпаң болсын деген ойы тура болып шығады» (Қазақ ертегілері, 2010: 92). Ертегідегі антропонимнің құрылымын тарқатар болсақ Аю+алып+аң, яғни үш компонентті күрделі есім екенін аңғарамыз.

Түр-түсіне байланысты қойылған есімдер. Ертегідегі антропонимдердің генезисін зерттеуде гомогендік тілдердің ортақ мұраларын салыстыра сипаттау маңызды құбылыс.

«Алып Ерсары» ертегісіндегі бас кейіпкердің есімінің қойылу себебін түркі халықтарына тән болжаммен

сипаттауға болады. Б. Сағындықұлы: «Ерсары есімі алғаш рет Хиуа ханы, жылнамашы Әбілғазының «Түрікмен шежіресі» кітабында кездеседі», – деп жазады (Сағындықұлы, 1994: 100). Ерсарының түрікмен халқы мен қазақ жұртына ортақ батыр екенін баяндай келе: «Маңғыстау түбегі ауылы аралас, қойы қоралас жатқан қазақ пен түрікменге ортақ өріс болған», – деп келтіреді. Ертегіде Маңғыстау жеріндегі топонимдердің шығу тегі жайында: «Ерсары ысырып тастаған ошақтың күлі қазіргі Бостан құмы деседі... Ескі Өзен мен Сенек арасындағы шақпақ тас Ерсарының белінен түсіп қалған екен». Ертегі Маңғыстау жеріндегі топонимдерден ақпараттар бергенімен, Ерсары есімінің қайдан шыққаны жайында нақтылы түсінік берілмейді. А. Құралұлы ономастикадағы жалқы есімдерді реалийонимдер (өмірде болған) және мифонимдер (ойдан шығарылған) деп бөлген болса (Құралұлы, 2006: 71), Ерсарыны нақтыосы екі жіктелістің қайсысына жататынын дөп басып айту қиынға соғады. Ерсары екі компоненттен құралған біріккен тұлғалы антропоним. Мұндағы сары сөзі антропонимдегі қолдану аясына қарай – тіс қаққан, әккі болған, шыныққан деген мағынада қолданылып тұр. Екінші бір сары ұғымының анықтамасы – кең дүние, ұшы-қиыры жоқ жалпақ дала (Құралұлы, 2006: 83). Аталған анықтама Ерсары бейнесіне бір табан жақын секілді. Оған дәлел – «Оның аса ірі тұлғалы болғаны соншалық, бір шеті мен екінші шеті күндік жерге созылған Сұмса құмы оның төсегі екен...» деп келтіруі. Ал филология ғылымдарының докторы, профессор Р. Сыздықова сары сөзін үш түрлі мәнде қарастырады: алғашқысы - парсыша сара сөзі қоспасыз, таза деген ұғымда, екінші – парсыша

сар «уайым, қайғы», үшіншісі – «кең», «байтақ» және «айқын, анық көрінген» деген мағынаны білдіреді. (Сыздықова, 2014: 147). Бұдан шығатын қортынды, сары ұғымының түр-түске қатысты ұғымға қарағанда кең, алып, үлкен деген мағынаға саятынын аңғару қиын емес.

Төрт түлік малға байланысты қойылған есімдер: Құланайжарқын ертегісінде «Торы бие бұған адам тауып береді. Бұның атын Құланайжарқын қояды (Марғұлан, 1984: 18). Ә. Қайдар «Саха тіліндегі мына сөздің мағынасына назар аударсақ құлан (холуон)» - «шапшаң», «жалынды», «ойнақы» мағыналарында айтылады. (Қайдар, 2014: 183)

Кейіпкердің өмірге келуіне байланысты қойылған есімдер: «Нанбатыр» ертегісінде: «Бір күні нан пісіру үшін иленген наннан бір баланың бейнесін жасайды да, сыртта-ғы жер ошаққа от жағуға шығады. Үйіне келсе, әлгі бала ғып жасап кеткен наны жоқ, оның орнына аппақ сазандай бір ұл екі өкшесімен жер тепкілеп жылап отырады... Елді жинап Нанберген деп ат қояды». «Көрұғлы» ертегісінде: «Баланың атын көрден шыққан Көрұғлы деп қояды» (Марғұлан, 1984: 66).

Болмысына, табиғатына байланысты қойылған есімдер: «Ай астындағы Айбарша сұлу» ертегісінде: Баяғыда Күлмесхан деген хан болыпты. Оның шын аты – Баяухан екен. Күлмесхан аталған себебі, Баяуханның заманында жаугершілік қатты болып, бір ел бір елді шауып, жаншып ала береді... Күлмесханнан содан кейін бір ұл туып, абызды шақырып, оның атын абыз «Өлмес» деп қойыпты. Бұл жерде кейіпкердің есімінің қойылу тарихын көрсету арқылы ертегінің мазмұнына тұтас арқау болатын антропонимді ашып көрсетеді. Сол секілді тарихта

болған аңыз кейіпкер Асан қайғы есімінің шығу тегі жайында оқулықтарда «Ел қамын жеп, қайғы-қасірет кешкендіктен Асан есіміне «қайғы» сөзі телініп кеткен» деп жүрміз. Бұл жайында ғалым С. Қондыбай «Аса - арабтың «таяқ» деген сөзі... «аса» сөзін «асақ» - «аспандық» деген түркі сөзі деуге де негіз бар, өйткені асатаяқ — мифологияда (шаман мифінде) ғаламдық ағаштың бір модельдік варианты болып табылады» (Серікбол Қондыбай, URL, 2019).

Қорытынды

Ертегідегі атаулардың ерекшеліктері шығарманың сюжетімен, мазмұндық идеясымен, кейіпкердің бітім-болмысымен астастырыла суреттеледі. Антропонимдердің астарында ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетаным, болмыс, мінез, арман, халықтың мақсат-мүдделері бар. Мәселен, «Ер Төстік», «Күн астындағы Күнекей қыз» ертегілеріндегі Таусоғар, Желаяқ, Көлтаусар, Саққұлақ т.б. сияқты кейіпкер есімдері текке қойылмаған.

Халықтың осындай өнерлі, тау-тасты талқандайтын күшті адамдар болса екен, көзді ашып-жұмғанша алыс жерге бір-ақ жеткізетін құралдар болса екен деген халық қиялының жемісі.

Қорытындылай келе айтқанда, ертегідегі антропонимдер түрлі орайда ұшырасуы ықтимал. Кейіпкерлердің есімдерін тануда құрамына назар аудару, соның негізінде ертегінің мазмұнына бойлау арқылы тарихи танымның бар-жоқтығын сабақтастыра зерттеу маңызды. Елдің ертеңін өткенімізбен сабақтастыру аса маңызды құбылыс. Олай болса, атадан балаға мұра болған ертегі жанрының онимдік лексикасын таным негізінде қарау әлі де болсын керек деп білеміз. «Халық әлем дамуына еш нәрсе қоспаса, онда бұл адамзат тарихында ешқандай да кешірілмес, өлімнен де зор ұлттық қылмыс ретінде қаралуы тиіс», – деп Рабиндранат Тагор (Кавабата, 2007;) айтқандай, тарих жадында мәңгі есімі қалуы тиіс өміршең ұлт қана өзінің өткеніне көз жүгіртеді, болашақ ұрпаққа аманат етеді.

Әдебиеттер

1. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Алматы, 2005. – 195-196 б.
2. Сүлейменова Ә.К. Жергілікті ақындар тіліндегі ономастикалық кеңістік (И.Байзақов, С.Торайғыров, М.Әлімбаев шығармалары негізінде): дис. – Павлодар, 2013. – 91 б.
3. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 412 б.
4. Қасқабасов С. Елзерде. – Алматы: «Жібек жолы», 2008. – 504 б.
5. Сабирова Т.Қ. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі кісі есімдерінің ұлттық ерекшеліктері мен ұқсастықтары. Вестник Павлодарского государственного университета, серия филологическая. 2010. 113-119
6. Краткий этимологический словарь казахского языка. (Редколл.: А. Искаков, Р. Сыздықова, Ш. Сарыбаев). – Алма-Ата: «Наука», 1966. – 240 б.
7. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946. – 416

8. Иманбердиева С. Тарихи ономастикалық кеңістік (X-XIV ғғ. түркі жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: «Сөздік-Словарь» ЖШС, 2010. – 378 б.
9. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2004. – 510 б.
10. Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – Москва : Издательство «Индрик», 2000. – 432 б.
11. Иванов В.В., Топоров В.Н. Баба Яга // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Москва: Заря, 1995. – 220 стр.
12. Афанасьева А.Н. Русские заветные сказки. – Москва: Эксмо, 2009. Стр. 260.
13. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Астрель, 2010. – Стр. 670 т.
14. Қазақ ертегілері. Т.2: Батырлық, тапқырлық жайлы ертегілер. – Алматы: «Жазушы», 2000. – 272 б.
15. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.
16. Құралұлы А. Адамға байланысты терминдер мен сөз тіркестерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Өнер, 2006. – 96 б.
17. Қазақ ертегілері. Т.4. – Алматы: «Жазушы», 2000. – 248 б.
18. Марғұлан Ә. Қорқыт күші. Алматы, 1984 жыл. 77 – бетте.
19. Қондыбай С. Миф дегеніміз не? // Мәдениет порталы. Интернет-ресурс: <http://www.madeniportal.kz/article/2935>
20. Кавабата Я. Голос бамбака: (повести и рассказы) / Ясунари Кавабата; (пер. с яп.) – СПб.: Амфора. 2007. – 608 с.
21. Қайдар Ә. Ғылымидағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014 ж. 256 б.

References

1. Madieva G. B., Imanberdieva S. K. onomastics: research problems. - Almaty, 2005. - pp. 195-196 [in Kazakh]
2. Suleimenova A. K. onomastic space in the language of local poets (based on the works of I. Baizakov, S. Toraigyrova, M. Alimbayev): dis. - Pavlodar, 2013. 91 p. [in Kazakh]
3. Syzdykova R. words speak (from the history of the use of words). - Almaty: "El-shezhire", 2014. 412 p. [in Kazakh]
4. Kaskabasov S. In Elzer. Almaty: Zhibek Zholy, 2008. 504 p. [in Kazakh]
5. Sabirova T. K. National features and similarities of human names in Kazakh and English. Bulletin of Pavlodar State University, philological series. 2010. pp. 113-119. [in Kazakh]
6. Kratsky Etymological Dictionary of the Kazakh language. (Redcall. A. Iskakov, R. Syzdykova, S. Sarybayev). Alma-Ata: Science, 1966. 240 p. [in Russian]
7. Propp V. I. historical cornice volshebnoy story. L., 1946, 416 p. [in Russian]
8. Imanberdieva S. historical onomastic Space (X-XIV centuries. on the basis of Turkic written monuments). - Almaty: " Dictionary-Dictionary " LLP, 2010. -378 p. [in Kazakh]
9. Kondybai S. argykazakh mythology. Almaty: Dyke-Press, 2004. 510 p. [in Kazakh]
10. Vinogradova L. N. Narodnaya demonology and mytho-ritual Slavic tradition.

Moscow: Izdatelstvo "Indrik", 2000. 432 p. [in Russian]

11. Ivanov V. V., Toporov V. N. Baba Yaga // Slavyanskaya mythology. Encyclopedic dictionary. Moscow: Zarya, 1995. 220 p. [in Russian]

12. Afanasyeva A. N. Russian fairy tales. - Moscow: Eksmo, 2009, 260 p. [in Russian]

13. Dahl V. I. Explanatory dictionary of the living Great Russian language. M.: Astrel, 2010. 670 p. [in Russian]

14. Kazakh fairy tales. Vol. 2: Tales of heroism and ingenuity. - Almaty: Writer, 2000. 272 p. [in Kazakh]

15. Sagyndykuly B. etymological foundations of the development of the vocabulary of the Kazakh language. Almaty: Category, 1994. 168 p. [in Kazakh]

16. Kuraluly A. Explanatory Dictionary of human-related terms and phrases. Almaty: Art, 2006. 96 p. [in Russian]

17. Kazakh fairy tales. T. 4. - Almaty: "Writer", 2000. 248 p. [in Kazakh]

18. Margulan A. Korkyt power. Almaty, 1984. 77 p. [in Kazakh]

19. Kondybay S. What is a myth?// Culture portal. Internet resource: <http://www.madeniportal.kz/article/2935> [in Kazakh]

20. Kawabata Ya. voice of bambaka: (stories and stories) / Yasunari Kawabata; (per7 s Yap.)- SPB.: Amphora. 2007. 608 p. [in Russian]

21. Kaidar A. life in Science. Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language-Almaty: Sardar publishing house, 2014 p. 256. [in Russian]

Бектұрсын А.С.¹

¹Национальный музей Республики Казахстан,
г. Астана, Казахстан

¹e-mail: ayzat.bektursyn@bk.ru

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ И ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИМЕН В НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Аннотация. В научной статье сделан сравнительный анализ русских и казахских сказок, касающийся особенностей произношения сказочных имен. Семантически к сказочным именам относились звери, цвета, домашние животные, персонажи, связанные с природой. Продемонстрированы сходства и отличительные черты мифонимов, таких как Мыстан и Баба-Яга в народных сказках. На примере различных мнений ученых о происхождении имен и названий в сказке «Алып Ерсары» был сделан вывод, что имя Ерсары – это объединенный индивидуальный антропоним, состоящий из двух компонентов; первое значение слова «желтый» используется в смысле возмужавшего, опытного, закаленного, второе определение – это широкий мир, бескрайние степи. На основе этого мы убедились, что второе определение близко к образу Ерсары. Также был изучен состав некоторых имен в казахских сказках и доказан на основных примерах. Были использованы научные исследования казахстанских и российских ученых-лингвистов, филологов, изучавших особенности, встречающиеся на стоянках и внешних образах сказочных героев.

Ключевые слова: фольклор, народные сказки, имена, традиции, антропонимы, лингвистика, семантика, этимология.

IRSTI 03.61.91

Bektursyn A.S.¹

¹National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan

¹e-mail: ayzat.bektursyn@bk.ru

PHILOLOGICAL AND ETHNOGRAPHIC ANALYSIS OF NAMES IN FOLK TALES

Abstract. The scientific article makes a comparative analysis of Russian and Kazakh fairy tales concerning the pronunciation of fairy names. Semantically, fairy-tale names include animals, colors, pets, characters associated with nature. The similarities and differences of muthonyms such as Mystan and Bab Yaga in folk tales are demonstrated. Using the example of various opinions of scientists about the origin of names and titles in the fairy tale “Alyp Ersary”, it was concluded that the name Ersary is a combined individual anthroponym consisting of two components: the first meaning of the word “yellow” is used in the sense of mature, experienced, seasoned, the second definition is a wide world, boundless steppes. Based on this, we were convinced that the second definition is close to the image of Ersary. The composition of some names in Kazakh fairy tales was also studied and proved using basic examples. The scientific research of Kazakh and Russian linguists, philologists, who studied the features found in parking lots and external images of fairy-tale heroes, was used.

Key words: folklore, folk tales, names, traditions, anthroponyms, linguistics, semantics, etymology.

Автор туралы мәлімет:

Бектұрсын Айзат Сержанқызы, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Мәдени мұраны ғылыми-зерттеу институты, «Қасиетті Қазақстан» бөлімінің кіші ғылыми қызметкері

Тәуелсіздік даңғ. 54, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0009-0008-6279-9192

Сведения об авторе:

Бектұрсын Айзат Сержановна, Национальный музей Республики Казахстан, Научно-исследовательский институт культурного наследия, младший научный сотрудник отдела «Сакральный Казахстан»

Пр. Тауелсиздик 54. Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0009-0008-6279-9192

Information about the author:

Bektursyn Aizat Serzhanovna, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Research Institute of Cultural Heritage, Junior Researcher of the department «Sacred Kazakhstan»

Tauelsizdyk Ave. 54, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0009-0008-6279-9192